

*Kiss Soma Ábrahám
és Szarvas Márton*

„HA FRANKÓ, AKKOR ÚGY MEGY, MINT A ZSEBÓRA”

Szövetkezetiség, csettegők és technológiai
önrendelkezés

A cikk bemutatja a technológiai autonómia jelentőségét a szociális és szolidáris gazdasági hálózatok kiépítésében. Nemzetközi példák alapján ismertetjük azokat a politikai kezdeményezéseket, amelyek arra törekednek, hogy a technológiát a reprodukív logika alapján működő mozgalmak szolgálatába állítsák. A csettegő nevű házi készítésű agráripari járművek példáján demonstráljuk, ahogy az emberek az élet mindennapi újratermelése során előállítják a megélhetéshez szükséges eszközöket. Az Aranyháromszögnek nevezett területen a helyi gyümölcstermesztés munka- és technologiaigénye miatt úgynevezett szakszövetkezetek jöttek létre. Ez a szövetkezeti struktúra az egyes háztartásoknak az 1960-as évektől kezdve nagyobb autonómiát adott a termelés megszervezésében. Mindezzel párhuzamosan helyi lakatosok fordulékony és hatékony agráripari járművek gyártásába kezdtek, amelyeket a rendelkezésekre álló alkatrészekből raktak össze, ezt az eszközt csettegőnek nevezzük. A csettegő példája azt demonstrálja, hogy ha tér nyílik rá, az emberek képesek megszervezni a technológiai szükségleteik kielégítését az élet újratermelésének logikája szerint. Ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a felhalmozás logikája alapján működő rendszerek képesek ezeket a gyakorlatokat magukba olvasztani és társadalmi erejüket saját hosszú távú újratermelésükre használni.

A vidéki utakon járva gyakran elcsetteg mellettünk egy mezőgazdasági haszonjármű, ami mintha a Mad Max filmekről gördült volna le a magyarországi utakra. A lassú járású, lendkerekes motor jellemző kattogó hangja után ezt a több különböző járműből összeállított eszközt csettegőnek nevezik. Ezeket a járműveket a hatvanas évek végétől háztáji termelésre használták országszerte és egész Kelet-Európában. A kisgépeket többnyire arra szakosodott lakatosműhelyekben gyártották, ám esetlegesen maguk a gazdák is építettek pár darabot. Habár az ország egész területén találkozhatunk csettegőkkel, Kiskörös, Kecel és Soltvadkert környéke a gyümölcstermelés technológia- és gépigénye, és a helyi agráripari termelés intézményes felépítése miatt a csettegők gyártásának és használatának központjává vált. A helyi emlékezet szerint Kecelen és Soltvadkerten építettek először csettegőket, illetve az állami szabályozás kialakítása, a KRESZ-be bevezetett lassú járműforgalom is helyi parlamenti képviselők lobbitevékenységének eredménye. Ez a jármű ezeken a környékeken a népi kreativitás, az önállóság és ügyesség szimbóluma. A mai napig megrendezett csettegőversenyen¹ résztvevő egyik pilóta szerint a csettegő egy F1-es autónál jóval értékesebb,

1 Koronczai Endre képzőművész 2003-ban rendezett Nagyborzsönyben csettegő-szépségversenyt. A verseny egyszerre mutatta meg a művészet és a népi kreativitás határterületeit, és adott lehetőséget a nyugat-nógrádi gazdáknak a saját barkácsoló hagyományukhoz való kapcsolódásra (Interneten: <http://www.koronczai.hu/csettego/index.html>. Letöltve: 2020.02.27). De hasonló, a helyi gépeket a helyi identitás elemeként bemutató fesztivált találunk Mezőkövesden, ahol a mezőgazdaság iparosítását bemutató Mezőgazdasági Gépmúzeum újra üzembe állított 100 éves gépeivel vonulnak

mivel a versenypilóta nem ismeri, csak vezeti az autóját, de a csettegő tulajdonosa átlátja a jármű működését és bármikor meg tudja azt szerelni.

Most, az egyre intenzívebb gazdasági, társadalmi és ökológiai válság közepette érdemes visszatekinteni ilyen példákra, amelyek a reprodukzív logika szerint hozták létre a termeléshez és a mindennapi élethez szükséges technológiákat és eszközöket. Ebben a cikkben először olyan kísérleteken tekintünk végig, amelyek ma szolidáris gazdasági hálózatok számára nyújtanak eszközöket a technológiai függetlenség megteremtésére és fenntartására. Mivel a kapitalista termelési viszonyok újratermelésében a technológia és az új, hatékonyabb eszközök kitalálása központi szerepet játszik, a rendszerszintű változások kivívása során is szükséges, hogy a termeléshez szükséges eszközök gyártását közösségi kontroll alatt tudjuk tartani. Miközben különböző politikailag motivált csoportosulások létrehozhatnak megosztható tudásokat gépek, építmények gyártásával kapcsolatban, a hiányokat az emberek a mindennapi életük során képesek a rendelkezésükre álló anyagokból pótolni. Ám ezek a megoldások – hasonlóan más közösségleg létrehozott, reprodukzív logikára épülő társadalmi gyakorlatokhoz – könnyen az adott közösség relatív előnyhöz való juttatásához, vagy a termelési viszonyok újratermelődéséhez járulnak hozzá. A csettegőnek nevezett házi készítésű agráripari kisgép ez utóbbira példa, ám megmutatja azt is, hogy ha tér nyílik rá, akkor a közösség képes a rendelkezésre álló erőforrásokból a szükségletek kielégítésére alkalmas innovációkat létrehozni. Így a cikk második felében, a Kecelen és környékén készített interjúink alapján ismertetjük a csettegők létrejöttének körülményeit, és azt, hogy gyártásuk legalizálása hogyan volt a létező szocializmus 1970-es évekbeli válságkezelési stratégiájának szerves része.

A csettegő nem specifikusan magyar jelenség, Kelet-Európában és Európán kívül is építettek, és a mai napig használnak ilyen gépeket kistermelők vagy azért, mert a környezet miatt, egy speciális igényre válaszul kellett új járműveket építeni, vagy mert a termelőeszközök beszerzése valamilyen akadályba ütközött (Skąpski 2009; Makovicky 2018). Habár más helyeken, mint az Alföld vagy Nyugat-Nógrád megye használnak ilyen járműveket termelésre, a csettegők Magyarországon az Aranyháromszögnek nevezett területen váltak jelentőssé, a termelés feltételévé.

A csettegőhöz hasonló közösségi innovációk ma is léteznek, hiszen a termelőeszközök javításának joga és lehetősége egyre intenzívebben monopolizálódik, így a termelők újabb és újabb gyakorlatokat kénytelenek kitalálni, hogy a márkaszervizeket kikerülve olcsóbban és saját kezűleg szerelhessék meg a munkájukhoz elengedhetetlen gépeket. Ez az eszköz, habár a szükség hozta létre, mégis valós megoldást nyújtott a termelőeszközök

fel a gazdák, vagy Kiskunmajsán és Soltvadkerten, ahol a keceli találkozóhoz hasonlóan a csettegők ügyességi és szépségversenyét évente megrendezik.

hiányára. Segítségével pedig a háztartások a termelékenység fenntartásához szükséges technológiai innovációt saját erőből tudták megoldani.

MEZŐGAZDASÁG ÉS TECHNOLÓGIAI AUTONÓMIA MA

A kapitalista termelési viszonyok között a termelés célja, hogy minél kisebb erőforrás befektetésével minél több árut minél nagyobb értéket lehessen előállítani, ezzel pedig végső soron a tőkés profitját növelni. A tőke termelékenysége növelhető egyrészt a munkaerő minél nagyobb mértékű kizsákmányolásával, azaz azzal, hogy a munkás munkajárékának újratermeléséhez szükséges költségeket a tőkés csak részben fizeti meg, miközben egységnyi idő alatt minél több áru megtermelésére kényszeríti. Ezáltal a munkás, aki nem rendelkezik termelőeszközökkel, ezért megélhetése – étkezése, lakhatása stb. – biztosítása érdekében a munkáját kénytelen áruba bocsátani, munkájának gyümölcséből mind kevésbé részesül.

Ugyanakkor a termelékenység növelésének egy másik módja, hogy a termelés feltételein változtat a tőkés, ezzel növelve a munkaerő által megtermelt érték mértékét vagy az áru mennyiségét. Tehát az innováció és a technológiai fejlődés a kapitalista rendszerben alapvetően a munka termelékenységének növelését szolgálja, mivel lehetővé teszi, hogy egységnyi munkaerővel több árut lehessen előállítani (Marx 1973: 565). Vagyis minél kifinomultabb eszközöket állít elő a tőkés gazdaságot kiszolgáló ipar, annál több profitot tud termelni egy munkás egységnyi idő alatt. Például ha a traktorok vezetékek nélküli kapcsolatban állnak egymással, és elég, ha csak az egyikben ül a sofőr, a többi pedig követi, az a tőkés szempontjából hatékonyabb, mintha kis teljesítményű, régebbi típusú traktorokat használna, melyeket külön-külön traktorosok hajtanak. Az eredmény: kevesebb munkás, több termés, magasabb profit.

A kapitalizmus mindeközben rendszerszinten csak úgy tudja magát újratermelni, ha folyamatosan olyan külső területeket keres, amelyekbe a felhalmozott tőkét be tudja fektetni. Gyakran ezeket a külső területeket a technológiai fejlesztés útján hozza létre, például olyan módszerek kifejlesztésével, melyek segítségével korábban kiaknázzhatatlannak hitt nyersanyagokat lehet iparilag felhasználhatóvá tenni. Ilyen napjainkban a repesztéses olajbányászat (angolul: *fracking*), de gondolhatunk a múlt század martinkohóira is, melyekkel a fémhulladék újrahasznosítását reformálták meg. Tehát a technológiai fejlődés a tőkés felhalmozási rendszer növekedési kényszerének az eredménye.

A technológiai autonómiára törekvő mozgalmak ezzel szemben olyan eszközöket próbálnak előállítani, amelyek a tőkés rendszer újratermelése helyett a közösség és az élet

újratermeléséhez járulnak hozzá. Emellett olyan rendszereket hoznak létre, ahol a szolidáris gazdasági szervezetek számára ingyenesen biztosítanak technológiákat, miközben a szolidáris gazdasági hálózaton kívüli szereplőknek – azaz a felhalmozás logikája alapján működő cégeknek – emelt áron adják tovább azokat. Ezt a stratégiát nevezzük fordított kooptációnak (*reverse cooptation*), amely során nem a kapitalizmus használja ki a népi újításokat, hanem a népi kreativitás szívja el az értéket a kapitalista termelés szférájából.

A kortárs tőkés berendezkedésben a különböző ipari termékeket forgalmazó cégek alapvető érdeke, hogy más az adott terméket ne tudja előállítani, szervizelni, és lehetőleg ne is tudja, hogyan működik, ezért ennek érdekében igyekszik bevetni minden lehetséges fizikai akadályt és jogi eszközt. Tehát a licencek olyan jogi eszközök, amelyek azt biztosítják, hogy a gyártó az adott eszközből folyamatosan profitáljon. Egy modern traktor esetében a szerviz-költségek magasak, egy-egy szerelés kiszállással elérheti a több százezer forintos költséget, és a tulajdonosnak nincs se jogi, se technológiai lehetősége a gépet megszerelni, vagy független szervizbe vinni. Az ilyen jogi korlátozásokat leginkább a centrumban – kiváltképp az USA-ban – tudják a cégek érvényesíteni, a technológiai korlátozások azonban világszerte megnehezítik a gazdák életét. A modern traktorokat ugyanis olyan számítógépes vezérlő-rendszerekkel gyártják, melyek a gép valamennyi alkatrészével elektronikus kapcsolatban állnak, ezek pedig úgy vannak programozva – akárcsak az új iPhone-ok akkumulátorai –, hogy össze legyenek párosítva az adott járművel. Ha pedig egy alkatrész tönkremegy és cserére szorul, vagy valamilyen javítást el kell végezni a gépen, azt csak a gyártóval szerződött, az ehhez szükséges jogosultságot megvásárló hivatalos szerviz tudja megcsinálni, miután a gyártó rendelkezésére bocsátja az ehhez szükséges szoftvereket, szerszámokat, dokumentációt és alkatrészeket. A háztáji barkácsolás a gépek összetettsége mellett már csak ezért is nehézkes. Még ha sikerül is beszerezni bontott alkatrészt egy adott modellhez, azt a gazda otthon nem tudja beszerezni a gépbe, mivel szoftveres támogatásra lenne szüksége hozzá. Ezt a problémát több helyen illegális megoldásokkal hidalták át a gazdák és a gyártókkal nem szerződött szervizek, akik hekkelt programok segítségével, jóval olcsóbban tudják javítani a modern traktorokat, mint a szerződött szervizek. Ez a rendszer viszont sem Magyarországon, sem a centrumországokban nem legális, mivel a szoftvereket, amelyek a kompatibilitást lehetővé teszik, nem a traktor gyártója fejlesztette, vagy azokat különböző beszerzett licenckulcsokkal törték fel (Chamberlain 2018).

A nagy gépek szerelhetőségének nehézségei az ipari mezőgazdaságnak nem jelentenek problémát, mivel a nagy egybefüggő birtokok a méretük, valamint az Európai Unió agrártámogatási rendszere miatt nyereségesek tudnak maradni (Chemnitz 2019). Emiatt a kiterjedt birtokokkal rendelkező gazdaságok néhány évente lecserélhetik gépparkjukat, mielőtt még a gépeken az elhasználódás miatt költséges hibák jelentkeznének – melyek a használaton értékesített gépek későbbi használóinak okoznak majd problémákat.

A kisebb gazdálkodóknak pedig sokszor azért éri meg ilyen gépeket vásárolni, mert az uniós, gépvásárlást támogató programok új traktorokra adnak ártámogatást.

Az európai agrártámogatási rendszer egyrészt azt a nagyipari mezőgazdaságot támogatja, amely működéséből fakadóan tönkreteszi a természeti környezetet, és a terméshozamokat csak egyre intenzívebb műtrágyázással tudja fenntartani, másrészt néhány hatalmasra nőtt óriásvállalat érdekeit szolgálja (Donald et. al. 2006). Ezek a cégek – mint a Monsanto-Bayer – olyan tőkeerős vállalkozások, melyek az elmúlt években sorra vásárolták fel saját konkurenciájukat vagy olvadtak össze, és olyan komplex rendszereket árulnak, melyek tartalmazzák a gazdák számára a vetőmagot, a növényvédő szereket, a műtrágyákat – melyeket úgy terveztek, hogy egymással a lehető leghatékonyabb módon működjenek együtt. A gépgyártó John Deere az Egyesült Államok trösztellenes törvényei miatt nem része ennek az egyesülésnek, azonban az elektronikus formában gyűjtött adatok megosztása révén a cégek szorosan együttműködnek egymással. Ezek ismeretében a műtrágyák, növényvédő szerek és vetőmagok gyártói optimalizálni tudják termékeiket a gépekkel és a felhasználási környezettel a minél hatékonyabb együttműködés érdekében. Mindeközben a felhasználás módjáról és a felhasználókról is értékes adatokat gyűjthetnek be, így látják, hogy milyen termékeket használ az adott gazdaság.

A szolidáris gazdaságnak mind a termelt növények, mind a mezőgazdasági gépek tekintetében függetlenednie kell a nagy cégektől, kiváltképp azon technológiai megoldásoktól, melyek arra hivatottak, hogy a felhasználók tőkáját a nagy cégekhez irányítsák. Magyarán nem valamiféle morális megfontolás, hanem materiális szükségyszerűség miatt kell a cégektől való technológiai függetlenségre törekedni. Mivel a felsorolt termelési eszközöket a mostani birtok- és termelési viszonyokra fejlesztették ki, és a hatalmas méretű traktorok a mostani nagybirtokos monokulturális termelésre optimalizáltak, a nagyipari mezőgazdasággal szembehelyezkedő, szolidáris gazdasági rendszerben termelő közösségeknek is olyan technológiára van szükségük, melyek reflektálnak az igényeikre és a lehetőségeikre.

A jelenlegi, nagybirtokokra épülő nagyipari mezőgazdaság, és az ezzel szimbiózisban működő mezőgazdasági gépipar, valamint a vetőmag-, műtrágya- és permetszergyártók a tőkés gazdasági rendbe beágyazva elsősorban a profittermelés céljával működnek. Ezzel szemben a szolidáris gazdaságban a mezőgazdasági tevékenység elsődleges célja a társadalmi szükségletek kielégítése, ehhez pedig más léptékű és más funkciójú technológia szükséges. Ahogy a létezett szocializmusban a KGST-t is terhelő gazdasági válságra válaszként létrejöttek az ún. második gazdaság igényei, valamint a mezőgazdasági gépek tulajdonviszonyait korlátozó szabályozások létrehozták a csettegőket, úgy a szolidáris gazdaság termelési szükségleteinek kielégítésére is kézenfekvő válasz lehet az eszközök, „háztáji” előállítása. Ezzel párhuzamosan a szolidáris, a tőke logikájától eltérően működő

gazdaságnak el kell szakadnia a nagyipari mezőgazdaság további eszközeitől: a természeti környezetet hosszú távon tönkretévő vegyszerektől és a genetikai úton hozzájuk idomított, továbbbszaporításra alkalmatlan vetőmagoktól is.

A szolidáris gazdasági kezdeményezések egyrészről megpróbálják megtanulni használni a rendelkezésre álló termékeket, és mindenki számára hozzáférhető, „nyílt forráskódúvá” tenni azokat – minél inkább függetlenedve a profitorientált cégektől. Másrészről a nyílt forráskódú ipari termelés célja, hogy hozzáférhető legyen, és a rendelkezésre álló eszközökkel biztosítsa, hogy a nem profitorientált gazdaságból minél kevesebb érték folyjon ki a tőkés rendszerbe. Tehát ahelyett, hogy a termelők a profitorientált gyártóktól vásárolnák be a termelőeszközöket, a szolidáris gazdasági hálózaton belül teszik ezt. Az alábbiakban olyan, a szolidáris gazdasági mozgalomhoz kötődő külföldi példákat ismertetünk, melyek a technológiai függetlenségre és a nyílt forráskódú technológiákra koncentrálnak.

A Katalóniában található Calafou projekt önmeghatározása szerint egy ökoindusztriális posztkapitalista kolónia, tulajdonképpen a Katalán Integrált Szövetkezet (Cooperativa Integral Catalana, bővebben lásd: Kiss 2018) nevű szolidáris gazdasági hálózat mintaprojektje. A kolónia tagjai ipari termelést és kutatás-fejlesztést folytatnak, melynek célja, hogy a tőkés rendszer fennhatóságán kívül eső megoldásokat kísérletezzenek ki a társadalmi-gazdasági szükségletek kielégítésére. Ennek érdekében rendszeresen nemzetközi találkozókat rendeznek, ahol a résztvevők olyan technológiai megoldásokat mutatnak be, melyek alternatívákat kínálnak a felhalmozás logikája alapján működő cégektől beszerezett eszközökre.

Az Egyesült Államokban található Open Source Ecology (OSE) egy kísérleti telep, ami egyszerre lakhatási, termelő és kutató-fejlesztő kezdeményezés. Itt a mérnök-aktivisták együtt laknak, és különböző mezőgazdasági és ipari eszközöket állítanak elő. Fő céljuk, hogy a „civilizációhoz szükséges terveket alkossanak”², vagyis olyan nyílt forráskódú, szabadon használható útmutatókat hozzanak létre, melyek alapján különböző szabványos eszközöket, gépeket lehet építeni. Ezek a közösség tagjai szerint öfenntartó közösségek létrehozásához is hozzájárulhatnak, biztosítva a mindennapi élet feltételeit.

A két példa között fontos különbség, hogy míg Calafou sokkal inkább fókuszál a szolidáris gazdaságban gyakorlati funkciót betöltő eszközök, ipari termékek kikísérletezésére és fejlesztésére, addig az OSE egy olyan építőkészlet kidolgozásán dolgozik, melynek segítségével az élet újratermelésének feltételeit lehet létrehozni a semmiből. És miközben az előbbi hosszabb távú tervezést tesz lehetővé egy folyamatosan épülő globális hálózat keretei között, utóbbi inkább a szolidáris gazdasági hálózatról leválasztva működik és

2 Interneten: <https://www.opensourceecology.org/about-overview/> (Letöltve 2020.03.02.).

kísérletezik. A technológiáért folytatott küzdelem egy másik frontja a létező technológiák reprodukív felhasználására való törekvés. Magyarán olyan eszközök keresése és a környezetbeni anyagokból való újra összerakása, amelyek egy közösség aktuális igényeit elégítik ki (Kuczi 2011). A mindennapi szolidáris gyakorlatokra az jellemző, hogy nem hoznak létre teljesen új eszközöket, ha rendelkezésre áll olyan alapanyag, amit nagymértékű tőkekiáramlás nélkül üzemben lehet tartani (karbantartani, szerelni), miközben ellátja a szükséges feladatokat. Tehát a mindennapi társadalmi folyamatokban az új eszközök gyártása és kitalálása helyett az emberek inkább a környezetükben található létező eszközök kreatív újragondolásával elégítik ki a mindennapi igényeiket (de Certeau 2010: 14).

SZAKSZÖVETKEZETEK AZ ARANYHÁROMSZÖGBEN

A bevezetőben említett csettegők a Duna-Tisza közti Homokhátság területén alakultak ki. A helyi homokos talaj csak kis területen és jelentős munkával volt megművelhető, így a 17. századtól kezdve viszonylag könnyen lehetett földhöz jutni földfoglalással, illetve olyan vevőtársaságok létrehozásával, amelyeknek akár a zsellérek is tagjai lehettek (Simó 1986). Ez a kisbirtokos struktúra a szocializmus előtti időszak egésze alatt megmaradt (Erdei 1957; Schwarz 2003). A szocializmus alatt itt nem állami termelőszövetkezetek, hanem ún. szakszövetkezetek jöttek létre (Hann & Sárkány 2003).

A szakszövetkezeti formát 1959–1960 között hozták létre az ország legnagyobb szőlőtermelő vidékein (Badacsony, Tokaj, Kecskemét környéke) (Varga 2014). A termelőszövetkezetektől ez az árutermelésre szakosodott szövetkezési mód sokban különbözött. Habár a területek a szövetkezet birtokába kerültek, azokat nem vonták közös művelés alá: a tagok a korábban birtokolt területeiket maguk művelhették, a termelőeszközök tagi tulajdonban és használatban maradhattak, és csak az árbevétel 10%-át kellett a szakszövetkezet számára befizetni, amiből aztán az maga gazdálkodott. Ebből a szövetkezet számos szolgáltatást nyújtott a tagoknak, így a szaporítóanyagokat közösen és olcsóbban tudták beszerezni, a szakszövetkezet által alkalmazott szakértők (pl. agronómus, gépész) tudását a tagok szabadon használhatták. Mindemellett a szakszövetkezet az árut feldolgozta és értékesítette, illetve mellékiparágakat is létrehozhatott, így Kecelen a szakszövetkezetnek lakatosműhelye és asztalosműhelye is volt, ahol színpadi díszleteket gyártottak. A szakszövetkezet tehát két szövetkezeti modell keveréke volt: tulajdonviszonyokban inkább az állami termelőszövetkezet felépítését követte, hiszen a termelők nem voltak tulajdonosai a korábban birtokolt földjeiknek, még ha továbbra is azon gazdálkodtak, és az ott termelt profitot is megtarhták. Ugyanakkor az adott területen folytatott termeléshez a szakszövetkezet szolgáltatásokat

nyújtott (beszerzés, értékesítés, feldolgozás, szaktudás). Ez az autonóm szolgáltató szövetkezeti logika a skandináv szövetkezeti központ elveit követte (Erdei és Simó 1964).

A szakszövetkezeti rendszer azért volt szükséges, mert a helyi gyümölcsstermesztést annak munkaintenzív jellege és a talaj alacsony minősége miatt az adott technológiai fokon nem lehetett sztenderdizálni és iparosítani. A szakszövetkezet a nehezen megművelhető területek termőn tartását ráterhelte a háztartásokra, és szakértelem biztosításával, a termelés ellenőrzésével egyfajta pufferként működött a központi tervezés és a kvázi-autonóm termelők között. A szomszédos Tázlaron megmaradt az agrárproletár háztartások dominanciája, a jakabszállási Népfront Szakszövetkezetre pedig végig erősen tekintélyelvű viszonyok és a szakszövetkezettől függő tagi gazdaságok voltak jellemzőek (Hann 1982). A keceli és soltvadkerti családi gazdaságok ezzel szemben nagyobb függetlenséggel termeltek, az 1980-as években pedig az ún. rekonstrukciós szőlőtermesztés bevezetésével jelentős mellékkeresethez jutottak. A rekonstrukciós szőlőtermesztés elsősorban a homokos talaj megkötését szolgálta. Az ilyen jellegű szőlőtelepítés a környéken a 19. századtól kezdve bevett gyakorlat volt, de a nyolcvanas években újraindították. 1983 után nagy szőlőtelepítési hullám kezdődött, amely során a gazdák 1,5 hektár méretű szőlőterületeket művelhettek. Interjúalanyaink visszaemlékezései alapján mindenki – tanárok, mérnökök, termelők egyaránt – éltek a lehetőséggel, mert a havi keresetet a megtermelt szőlő értékesítésével meg lehetett duplázni.

A csetteggőkkel a betakarítást, permetezést sokkal hatékonyabban lehetett elvégezni, mint kézzel vagy állati erővel. A szakszövetkezet gépparkja már nem tudott elég járművet biztosítani a megszorodó kisgazdaságok számára, miközben a termelők számára egy-egy traktor bérlete sokkal költségesebb lett volna, arról nem is beszélve, hogy egy hagyományos szovjet MTZ traktornál a csetteggő sokkal fordulékonyabb volt, így jobban elfért a sorok között.

CSETTEGŐK A TERMELÉSBEN

Habár arról megoszlanak a vélemények az interjúalanyaink között, hogy melyik városban épült először csetteggő, az biztos, hogy az első gépeket a hatvanas évek végén építették Kecelen és Soltvadkerten. A korai időszakban egy-egy tehetségesebb lakatos a rendelkezésére álló alkatrészekből rakott össze egy kisebb terület megművelésére és áruszállításra alkalmas járművet. Később magát a járművet és annak termelését is formalizálták, a jogi szabályozással pedig lehetővé tették, hogy a lakatosok kisebb maszek műhelyekben gyártsák a csetteggőket.

A csetteggők építésének és használatának elterjedését a helyi termelési viszonyok által létrehozott igény mellett a törvényi szabályozásból fakadó hatóerő ösztönözte: a szocialista

Magyarországon mezőgazdasági gépeket tilos volt privatizálni. Így amikor új traktorok érkeztek egy-egy állami gazdaságba vagy szövetkezetbe, és a termelés szempontjából már nem volt szükség a korábban használt gépre, akkor adott esetben akár üzemképes vagy javítható állapotú gépek selejtezésre kerültek, esetleg részeit helyben újrahasznosították. A fő elemeket ugyanakkor működőképes állapotban nem értékesíthették. Ily módon nem lehetett összevásárolni alkatrészenként egy-egy traktort, miután a fődarabokat – mint a motor vagy az alváz – használhatatlanná tették, beléjük vágtak, épp az illegális traktorépítés megakadályozása céljából.

A járművek és mezőgazdasági gépek háztáji építése azonban nem volt ilyen szinten szabályozva. Így adta magát, hogy a szakszövetkezetben tevékenykedő gazdák gépigényét speciálisan az ő igényeiket kiszolgáló, ugyanakkor strapabíró, minél kevesebb törődést igénylő mezőgazdasági járművekkel elégítsék ki. Ennek formája végül a sajátos szocialista jogszabályok, a termelésből fakadó igények és a rendelkezésre álló alkatrészek miatt lett a csettegő. Noha egyedi építésűek voltak, és megrendelésre készültek lakatos- és gépműhelyekben, mégis kialakultak különféle típusok, melyek egy-egy műhelyre voltak jellemzők. Emellett a különböző tájegységeken a környékre jellemző igényeknek megfelelően alakult a kialakításuk. Mi az Aranyháromszögre jellemző típusokkal találkoztunk, és ezek használóival, építőivel beszélgettünk. A gépek közös jellemzője, hogy egyedi (gumikerekű) szekérszerű vázon, rendszerint lehajtható oldalú platóval rendelkeznek. Futóművük egyszerű, merev tengelyes rendszerű, és jellemzően kiszuperált katonai terepjárók – a Magyar Néphadsereg-nél használt GAZ 69-es típus – alkatrészeinek felhasználásával készült. Ez lehetővé tette a magas felépítést és a négykerék-meghajtást, ami az ócska, bakhátas dűlőutakon vagy a gyümölcsösben a fasorok között is megfelelő manőverezési lehetőségeket biztosított. Az ugyan-csak a GAZ terepjárókból kibontott, felezőfokozatos terepváltók használatával nagy terhelhetőséget értek el. Vagyis az építők rendelkezésre álltak szabványos, strapabíró, bontókból beszerezhető alkatrészek, melyek katonai eszközök lévén jelentősen túl voltak tervezve ahhoz az igénybevételhez képest, amit el kellett viselniük.

A motorok terén több megoldás is létezett. Ezek között volt a Trabant kétütemű motorja. Kései példányokat építettek a keletnémet Multicar targonca dízelmotorjával. Elvileg elképzelhető bármilyen kis teljesítményű, egyszerű erőforrás, de keceli interjúalanyaink szerint a klasszikus csettegőt a magyar gyártmányú MIB stabilmotor hajtja. Innen származik a jármű elnevezése is, mert a lassú járású motornak jellegzetes hangja van, „csetteg” vagy „csattog”, így messziről lehet hallani, ha egy ilyen gép közeledik. A MIB motor egyhengeres és nagyon alacsony (percenként legfeljebb néhány százas) fordulaton üzemel. Egyenletes járását nehéz lendkerékkel biztosították, ami jól jön a homokos talajon, ahol a haladáshoz fontos a nyomaték és a folyamatos teljesítményleadás. Emellett ez egy nagyon

egyszerű motor, és ha az esetleges helytelen használat miatt mégis valami baja esik, nagyon egyszerű megjavítani.

Az alkatrészek beszerzése interjúalanyaink elmondása szerint nem volt mindig egyszerű feladat. Miután egyikük műhelye csettegek építésére szakosodott, rengeteget kellett járnia az országot, hogy alkatrészekhez jusson. Ezt a bontósokkal kötött ismeretségei segítették, akik jelezték neki, ha olyan alkatrészhez jutottak, amire szüksége volt. Ekkor pedig autóba kellett ülnie, és – mivel a traktorokhoz hasonlóan kisteherautók sem lehettek magánkézben – maszek műhely lévén utánfutón kellett elhordania az ország különböző pontjairól az Aranyháromszögbe a felfüggesztéseket, sebességváltókat, egyéb elemeket. Beszélgetőtársaink elmondása szerint kilométerek tízezreit vezették le egy évben alkatrészbeszerzés céljából. A csettegeket készítő gépészek motorok után is bejárták az országot, ezeket a gépeket sok helyütt használták szivattyúk, generátorok, mielőtt a járművekre szerelték őket.

A megkérdezett gazdák látható büszkeséggel beszéltek arról, hogy helyben készítettek a mezőgazdasági gépeket. A csettege – mint az a Keceli Meggyfesztyiválon visszatérő csettegeversenyből is kiderül – a helyi identitás fontos eleme, kifejezi a közösség önállóságát és függetlenségét, és azt, hogy képesek létrehozni a termelőeszközöket, melyek alkalmasak a munkafolyamatok megkönnyítésére. Ugyanakkor az is látszik, hogy a rendszer-váltás után, mikor már lehetett mezőgazdasági gépeket és kisteherautókat vásárolni, a csettegek építése abbamaradt, a meglévő példányok pedig lassan kikoptak a mindennapi használatból. A munkagépekből kevés kivétellel félreállított lom, alkatrészbánya vagy hobbijármű lett.

VÁLSÁG ÉS A CSETTEGEK

A csettegek tömeges építése Magyarországon egybeesik más olyan társadalmi gyakorlatok tömeges megjelenésével, amelyek a népi kreativitás eszközeivel próbálták az erőforráshiányt orvosolni. Ebben az időszakban nyernek teret az olyan, közösségen és kölcsönösségen alapuló házépítési gyakorlatok, mint a kalákázás, illetve a nagy termelőszövetkezeteken kívüli, a kiskertekben zajló háztáji termelés. De mi az, ami összeköti ezeket a közösség megtartó erejére alapuló jelenségeket? A kalákázás a lassuló állami lakásépítéseket felváltó hitelezési gyakorlatra adott közösségi válasz volt. A lakótelep-építések leállásával párhuzamosan az állam elkezdett hiteleket biztosítani a háztartások számára. Ezek a hitelek ugyanakkor nem fedezték a teljes építkezés költségét, így a munkaerő árát a kölcsönös segítségék rendszerében pótolták ki. Azaz a résztvevők munkatársaik és családtagjaik házán dolgoztak annak reményében, hogy az ingyen munkát majd mások saját ingyen munkájukkal fizetik vissza (Danyi és Vígvári 2019). Emellett az állam engedte kisebb, egyhektáros kertek művelését a szövetkezeti rendszeren

kívül. Ez a háztájizásnak nevezett gyakorlat pedig lehetővé tette, hogy a termelőszövetkezeteken kívül is lehessen dolgozni. A termékeket többnyire a szövetkezeti rendszeren belül értékesítették. Így az állami gazdaságokban dolgozó termelők vagy az ipari munkások háztartásaiban otthon maradt családtagok legalisan folytathattak keresetkiegészítő tevékenységet.

Kettős függősége miatt az ország államszocialista működése ellenére a kapitalista vilárendszernek is része volt, így annak hatásai begyűrűztek a szocialista gazdaságba (Éber et. al. 2014). A világgazdasági válság miatt az iparban jelentős elbocsátásokra volt szükség. Mindeközben a központi tervezés törekedett arra, hogy fenntartsa az iparosítás mértékét, annak ellenére, hogy a válság hatására ez egyre nehezebbnek bizonyult. A hetvenes évek válsága túlfelhalmozási válság volt. Ennek eredményeképp munkaerő- és tőkefelesleg képződött. A munkaerő-felesleg munkanélküliséget hoz, míg a tőkefelesleg azt jelenti, hogy olyan áru vagy pénz formájában felesleg képződik, amit az adott időben nem lehet profitábilisan vagy értékvesztés nélkül értékesíteni (Harvey 2009: 80). Az ilyen válságokat a kapitalista rendszer térbeli és időbeli kiigazításokkal mérsékli, aminek keretén belül vagy új tereket nyit meg a tőkebefektetés előtt, vagy eltolja a tőke megtérülésének időpontját.

Ennek a folyamatnak a részeként – hasonlóan ahhoz, ahogy a nagy globális cégek ugyanebben az időben a perifériákra helyezték ki az alacsonyabb technológiai szinten folyó termelést – a szocialista gazdaság a könnyűipart vidéki településekre helyezte át. A Keceli Szőlőfűrt szakszövetkezetben például ebben az időszakban nyílt lakatos- és asztalosműhely. Tehát olyan terekbe kerültek a kevésbé technologiaigényes gyártókapacitások, ahol a munkaerő ára alacsonyabb volt. Ugyanakkor a helyi népességet, amely a nagy városokba ingázott a jobban fizető nagyipari munka reményében, különböző intézkedésekkel helyben kellett tartani (Herod 1997; Czirfusz 2018). A háztáji termelés ennek a folyamatnak a része volt. Azzal, hogy a háztartások számára megengedetté vált ez a fajta keresetkiegészítő tevékenység, a teljes háztartás mindennapi túléléséhez, vagyis újratermeléséhez szükséges költség már nem a központi tervezésre volt terhelve. Tehát a rosszabbul fizető helyi könnyűipar számára úgy biztosított olcsó munkaerőt, hogy annak árát szétterítette egy háztartáson vagy háztartások szövetségén, megkötve a potenciális munkaerőt. A válság hatására az állami lakásépítések száma is csökkent, ezt a hiányt pótolta a lakáshitel összekötése a kalákázás lehetőségével. Kecelen is az ipar odatelepülésével párhuzamosan épült ki az új városrésznek nevezett településrész, aminek szinte minden háza kalákában épült.³

Miközben a háztájizás a nagy állami gazdaságok környékén újfajta jelenség volt, a szakszövetkezeti rendszerben nem hozott jelentős újítást, hiszen a gazdák korábban is függetlenül termeltek, a szakszövetkezet pedig inkább mint szolgáltató és érdekvédelmi szervezet volt jelen. A csettegő a termelékenység fenntartásához szükséges technológiai

3 Szóbeli közlés

innováció és gépesítés hiányát pótolta. A szakszövetkezet és később a helyi önkormányzati képviselők lobbitevékenységének köszönhetően az állami szabályozás az önfenntartó gazdaságnak tett engedményekkel biztosította a munkaerő termelékenységének növeléséhez szükséges technológiai újítást, így megőrizve az állami intézményrendszer termelékenységét.

A csettegek gyártása az Aranyháromszögben olyan jelenség volt, ami teret adott a szolidáris alapon működő innovációnak és annak, hogy a helyi szükségleteket a gazdák a rendelkezésükre álló eszközökkel elégítsék ki. Ugyanakkor ennek a térnek a megnyitása a nagyobb, felhalmozáson alapuló rendszerlogika újratermelését szolgálta. A csettegek esetében a termelőeszközök előállításának költségét terhelték informális gazdasági gyakorlatokra. Tehát a csettegek megjelenése a technológiába való befektetés nélkül biztosította a termelés mértékének folytonosságát, mert a befektetést a háztartásokra terhelte, miközben a termelőeszköz előállítását a technológiát ismerő lakatosmesterekre bízta.

ÖSSZEGRZÉS

A csettegekhez hasonló kézzel gyártott, helyi tudásokra épülő és helyi igényeket kiszolgáló haszongépek gyártása nemcsak magyar jelenség, hanem az egész világon megjelenő társadalmi gyakorlat. A kisbirtokos termelés számára fontos, hogy olyan gépek álljanak rendelkezésre, amelyek mozgékonyak, javíthatók és hozzáférhetők. Mivel a technológiai fejlesztések az ipari mezőgazdaság igényeinek kielégítésére vannak szabva, illetve a mezőgazdasági gépekben megjelenő digitális technológiák a szerelhetőséggel járó rugalmasságot lehetetlenítik el (és az érték kisajátítás egy újabb csatornáját nyitják meg), a reprodukció logikájára épülő mezőgazdaságnak szüksége van saját, autonóm technológiára. A technológiai függetlenség ugyanakkor nemcsak a mezőgazdasági haszongépjárművek gyártásának területén fontos eleme egy működő és fenntartható szolidáris gazdasági hálózatnak, hiszen a tőkés rendszer újratermelésében a technológia a mindennapi kizsákmányolásban és a termelékenység szinten tartásában is központi szerepet játszik. A kortárs példák nagy része a technológiáról való tudás közösségivé tételéért és megoszthatóságáért, illetve a reprodukzív logikát szolgáló technológiák kifejlesztésért küzd.

A csettegek olyan eszköz volt, ami a gazdák számára biztosította a relatív függetlenséget a szakszövetkezettől. Ugyanakkor a technológiai függetlenség és a termelőeszközök gyártásának informális megoldásai egyrészt a helyi társadalom történeti jellegzetességeiből eredtek, és hosszú távon hozzájárultak a termelési viszonyok alkalmazkodásának biztosításához. Míg a csettegek gyártása a történetük elején illegálisan zajlott, az állam hamar felismerte jelentőségüket és legalizálta a gyakorlatot. A csettegek gyártásával a helyi és globális viszonyokra válaszol a keceli és soltvadkertiek gazdák önvédelemből megszervezték a

maguk szolidáris gazdasági gyakorlatait, amit a helyi hatalom engedett, hogy annak erejét inkorporálva, a saját profitlogikájának alárendelve hasznosítsa.

A létezett szocializmusban a technológia *open source* volt, vagyis több-kevesebb utánajárással hozzáférhetőek voltak a civil műszaki eszközök működésének és karbantartásának, javításának elvi és típusspecifikus gyakorlati leírásai. Míg az Aranyháromszög gazdáinak az eszközökhöz való hozzáférést korlátozó törvények, helyi termelési feltételek miatt kellett függetlenedniük, addig napjainkban a műszaki eszközök hozzáférhetőek ugyan (a megfelelő gazdasági tőkével rendelkezők számára), ám felépítésük, működésük, javíttatásuk technikai és jogi nehézségekbe ütközik. A calafou-i kolónia, illetve az OSE mérnök-aktivistái olyan technológiák kikísérletezésén dolgoznak, amelyek már formájukban új, nem a felhalmozás logikája mentén működő társadalmi gyakorlatokat támogatnak – tehát nem a létező termelési viszonyokhoz próbálnak eszközöket fejleszteni. Ugyanakkor azon keresztül, hogy ezeknek az eszközöknek a terveit mindenki számára elérhetővé teszik, azt segítik, hogy az innovációnak ne a profitlogika mentén működő cégek legyenek a kedvezményezettjei, hanem az egész társadalom.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A cikkhez szükséges alap kutatásban Juhos Csaba, a keceli Fresh Fruit TÉSZ szövetkezet elnökségi tagja segített minket.

HIVATKOZÁSOK:

De Certeau, Michel (2010): *A cselekvés művészete*. Kijárat kiadó.

Chamberlain, Elizabeth (2018): John Deere Just Swindled Farmers out of Their Right to Repair. In: *Wired*. Interneten: <https://www.wired.com/story/john-deere-farmers-right-to-repair/> (Letöltve: 2020.03.02.).

Czirfusz Márton (2018): *Conceptualising Labour's Spatial Fix: Socialist Hungary in 1980*. Előadva a következő konferencián: Workers beyond Socialist Glorification and Post-Socialist Disavowal: New Perspectives on Eastern European Labour History.

Danyi Gábor – Vígvári András (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. In: *Replika*, No. 110.: 11–31.

Donald, Paul F. – Sanderson, Fiona J. – Burfield, Ian J. – Bommel, Frans P. J. Van (2006): Further evidence of continent-wide impacts of agricultural intensification on European

- farmland birds 1990 – 2000. In: *Agriculture, Ecosystem and Environment*, Vol. 116.: 189–196.
- Éber Márk – Gagyí Ágnes – Jelinek Csaba – Pinkasz András – Gerócs Tamás (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, Vol. 21.: 11–63.
- Erdei Ferenc (1957): *Futóhomok*. Gondolat.
- Erdei Ferenc – Simó Tibor (1964): *Szőlő-gyümölcstermelő Szakszövetkezetek a Kiskőrösi Járásban*. Szövetkezeti Kutató és Üzemszervezési Iroda.
- Marx, Karl (1973): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata I.* Kossuth.
- Hann, Chris. M. – Sárkány Mihály (2003): The Great Transformation in Rural Hungary: Property Life Strategies and Living Standards. In: *The Postsocialist Agrarian Question: Property Relations and the Rural Condition*, Szerk.: Hann, Chris M. Lit Verlag.
- Hann, Chris. M. (1982): Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években. In: *Ethnographia*, Vol. 93., No. 1.: 33–72.
- Harvey, David (2009): Az „új” imperializmus: felhalmozás kisemmizés által. In: *Fordulat*, Vol. 7.: 78–106.
- Herod, Andrew (1997): From Geography of Labor to a Labor Geography: Labor’s Spatial Fix and the Geography of Capitalism. In: *Antipode*, Vol. 29., No. 1.: 1–31.
- Kiss Soma Ábrahám (2018): A szövetkezetek szövetkezete: Cooperativa Integral Catalana. In: *Mérce*. Interneten: <https://merce.hu/2018/02/14/a-szovetkezetek-szovetkezete-cooperativa-integral-catalana/> (Letöltve: 2020.03.02.)
- Kuczi Tibor (2011): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Jelenkutató Intézet.
- Makovicky, Nicolette (2018): Kombinowanie: agency, informality, and the poetics of self in Highland Poland. In: *Journal of Royal Anthropological Institute*, Vol. 24., No. 3.: 1–19.
- Schwarz Gyöngyi (2003): Mit ér a siker, ha soltvadkert? In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 13., No. 1.: 118–136.
- Simó Tibor (1971): *Szőlő-, gyümölcstermelő szakszövetkezeteink*. Szövetkezeti Kutató Intézet.
- Simó Tibor (1986): A szakszövetkezetek és a települések gazdasági-társadalmi struktúrája. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, No. 1.: 90–101.
- Skąpski, Łukasz (2009): *Machines*. Foundation for Visual Arts.
- Varga Zsuzsanna (2014): *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. MTA doktori disszertáció.